

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК [930.2:070]:329(477)“1907/1910”
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-8-18

Anton Kovalchuk

*PhD student, PhD student of the Department of Archaeology, Special
Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3373-6853>
e-mail: antonkov@ukr.net*

THE UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATIC UNION AND THE PEASANTRY OF TRANSDNIPRIAN REGION AT THE BEGINNING OF THE GOVERNMENT REACTION 1907–1910: ACCORDING TO THE MATERIALS OF «PRAVDA» NEWSPAPER

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the cooperation between the Social Democratic Union and the peasantry of Ukrainian provinces in the period of the government reaction of 1907-1910, according to the materials of “Pravda” newspaper.*

The scientific novelty *lies in the fact that the author investigated the issue of cooperation between the Ukrainian Social Democratic Union and the peasants in the conditions of the government reaction, which began in the Russian Empire in June 1907. The reports of local organizations about their activities, which were sent to the editorial board, are compared in detail with intelligence data of the secret police; verified the information about the situation and main tasks of the RSDLP (Russian Social Democratic Labour Party) organizations in Ukrainian villages of the Russian Empire in 1907-1910.*

Conclusions. *The events of the 1905-1907 revolution forced the Social Democrats to turn their attention to the peasantry as one of the largest social strata participating in revolutionary uprisings. In the competitive struggle with the Socialist-Revolutionary Party, the Ukrainian wing of the RSDRP - the Bund - was able to quality organized work in the villages. However, in the conditions of government repression that began in 1907, its organizations suffered greatly, which forced the Bund members to restore the work of destroyed organizations and create new ones. To this end, the newspaper “Pravda” was revived to consolidate the party movement, inform local Marxists about the state of affairs in the RSDRP, and serve propaganda literature to implement the main tasks they carried out in the villages. The main direction of work with the agricultural proletariat was recognized by the Bund members as agitation and determination of the place of the peasant protest movement, dissemination of revolutionary literature, facilitation of the organization of rural party centers, and holding local conferences. However, in the conditions of police persecution, such activity of local members proved to be quite problematic and non-systematic, and interaction with the agrarian proletariat was episodic and was solely based on their initiative and the sympathies of social democrats workers. Under such conditions, representatives of the Ukrainian Social Democratic Party (USDP) implemented a new tactic of cooperation with peasants, organizing consumer cooperatives through which they tried to exercise social democratic representation in local government bodies.*

Key words: *Ukrainian Social Democratic Union, social democrats, peasantry, “Pravda” newspaper, government reaction.*

Антон Ковальчук

*аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3373-6853>
e-mail: antonkov@ukr.net*

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА І СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ УРЯДОВОЇ РЕАКЦІЇ 1907–1910 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ПРАВДА»

***Анотація.** Мета дослідження – висвітлити співпрацю Спілки з селянством українських губерній Російської імперії під час урядової реакції 1907 – 1910 рр. на основі матеріалів газети «Правда».*

***Наукова новизна** полягає в тому, що автор дослідив питання співпраці УСДС із селянами в умовах урядової реакції, що почалася в Російській імперії в червні 1907 р. Детально зіставлено повідомлення місцевих організацій про їхню діяльність, які надходили до редакційної колегії, з агентурними даними таємної поліції, верифіковано інформацію про становище та основні завдання організацій РСДРП в українських селах Російської імперії в 1907 – 1910 рр.*

***Висновки.** Події революції 1905-1907 рр. змусили соціал-демократів звернути увагу на селянство як на один із найбільших суспільних прошарків, що брав участь у революційних виступах. У конкурентній боротьбі з Партією соціалістів-революціонерів якісну роботу в селах вдалось організувати українському крилу РСДРП – Спілці. Проте в умовах урядової реакції, що розпочалася в 1907 р., її організації значно постраждали, що змусило спілківців відновлювати роботу зруйнованих організацій та створювати нові. Для цього було відновлено видання газети «Правда», що мала консолідувати партійних рух, інформувати місцевих марксистів про стан справ у РСДРП та виступити агітаційною літературою для реалізації основних завдань, які вони виконували в селах. Головними напрямом роботи з хліборобським пролетаріатом спілківці визначали агітацію та визначення місця селянського протестного руху, поширення революційної літератури, сприяння організації сільських партійних осередків і проведення місцевих конференцій. Проте в умовах поліцейських переслідувань така діяльність місцевих членів виявилася доволі проблематичною та не системною, а взаємодія з аграрним пролетаріатом була епізодичною та трималася суто на їхній ініціативі та робітників, що співчували соціал-демократії. За таких умов, представники УСДС реалізували нову тактику співпраці з селянами, організували споживчі товариства, через які намагались здійснювати соціал-демократичне представництво в місцевих органах влади.*

***Ключові слова:** Українська соціал-демократична спілка, соціал-демократи, селянство, газета «Правда», урядова реакція.*

Постановка проблеми. Тривале перебування України в складі радянської тоталітарної держави сформуvalo заангажоване висвітлення історії соціал-демократичного руху. Відновлення її незалежності створило передумови для розвитку сучасних тенденцій в історичній науці, що полягають, зокрема, в об'єктивному переосмисленні подій минулого. Дослідження взаємовідносин соціал-демократів із селянами описано як радянськими, так і сучасними українськими дослідниками, проте важливо ввести до обігу наукову інформацію, яка з ідеологічних причин ігнорувалася (маємо на увазі матеріали газети «Правда», редактованої Л. Троцьким і членами УСДС) та з'ясувати, яким чином партійна преса допомагала здійснювати марксистську агітацію в селах в умовах урядової реакції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему діяльності соціал-демократів у середовищі селянства висвітлено Н. Ковальновою. Нею, зокрема, спростовано міф радянської історіографії про союз робітничого класу і хліборобів, а також з'ясовано організаційну роботу РСДРП в українському селі на початку ХХ ст. Д. Кудінов¹ розглянув селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р. Діяльність окремих сільських партійних осередків на території Подільської губернії охарактеризував у своїй

¹ Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія (дис. ... д-ра іст. наук.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. 464 с.

монографії С. Ткач². Дослідник історії Української соціал-демократичної спілки О. Федьков³ комплексно вивчив діяльність спілківців в українських селах на початку ХХ ст. О. Житков⁴ здійснив огляд новітніх джерел із аграрного питання у вітчизняній громадсько-політичній думці Наддніпрянщини на початку ХХ ст. Проте у зазначених дослідженнях недостатньо звернено увагу на те, яким чином партійна преса допомагала марксистам у проведенні агітаційної та організаційної роботи серед землеробів у роки жорстких репресій та переслідувань в умовах третьочервневої монархії.

Джерельною базою нашого дослідження стали замітки про діяльність УСДС в українських селах, опубліковані в газеті «Правда». Для об'єктивного висвітлення ми порівняли такі повідомлення з архівними матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Києва (ЦДАК України). Документи поліцейських органів, що зберігаються у цій установі, реалізували можливість пролити світло та доповнити окремі сторінки діяльності селянських соціал-демократичних організацій в українських губерніях Російської імперії.

Мета статті. Висвітлити співпрацю УСДС із хліборобами українських губерній Романівської імперії під час урядової реакції 1907 – 1910 рр., опираючись на матеріали газети «Правда».

Виклад основного матеріалу. У період першої російської революції різні політичні сили намагалися використати революційно налаштовану масу для досягнення власних політичних цілей. У своїй діяльності вони намагались звертатись до міських робітників, до селян, апелюючи до проблем, які ці та інші соціальні верстви хотіли вирішити під час розгортання революційного руху. Протест був настільки потужним та багатограним, що не оминув сільських жителів, які склали значну частину населення українських губерній Російської імперії. Соціал-демократи, які в попередній період розробляли свої програмні документи, опираючись на міських пролетаріїв як базу революції, були не готові до того, що аграрії зможуть показати гідний організований протестний рух. Російські марксисты, які на період 1905 р. оформились у два табори, намагались частково заручитися підтримкою селян. Більшовики виступали за націоналізацію поміщицьких земель, натомість хотіли використати хліборобів для досягнення власних політичних завдань, а меншовики вважали пріоритетною роботу з заводськими трудівниками. Обидві фракції соціал-демократів фактично зберігали зв'язок із селом на низькому рівні, орієнтуючись у своїй діяльності на широкий робітничий рух у містах. Лідер меншовиків Ю. Мартов описав цей процес в жовтні 1905 р. таким чином: «До селянської маси ми доступу не маємо»⁵. Особливість суспільної свідомості землеробів полягала в повільному прийнятті будь-яких ідей, що приходили до їхньої спільноти з модерного світу. Ситуація змінилась в 1905 – 1907 рр. Пропаганда марксистів справила сильний вплив на погляди, революційні ідеї та традиційні уявлення, що тісно переплелися в ідеології сільських жителів, але не замінили їх⁶.

Фактично відмінність мислення селян від міських низів, з яким звикли працювати меншовики, стало ключовою причиною їхніх слабких зв'язків. Додатково на це вплинула відсутність коштів для проведення якісної агітації та налагодження взаєморозуміння. Серед соціал-демократичних організацій лише Українській соціал-демократичній спілці (УСДС) вдалося налагодити роботу в сільській місцевості під час революції 1905 – 1907 рр.⁷

Радянський дослідник Є. Морховец, у 20-х рр. минулого століття в своїй праці, присвяченій селянському рухові у роки першої російської революції, зазначав, що партійну роботу на селі головним чином здійснювали лише спілківці, а соціалісти-революціонери

² Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. (дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 2015. 321 с.

³ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

⁴ Житков О. Аграрне питання у вітчизняній громадсько-політичній думці Наддніпрянщини на початку ХХ століття: огляд новітніх джерел. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 46. С. 78-85.

⁵ Ковальова Н. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. Вип. 23. С. 191-192.

⁶ Хохлова Т. Крестьянское движение начала ХХ века в России. *Сервис в России и за рубежом*. 2011. Вип. 7 (26). С. 93.

⁷ Ковальова Н. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. Вип. 23. С. 191-192.

і Селянський союз агітації не проводили⁸. Проте домінування УСДС не було настільки однозначним, як вказує історик. Есери також здійснювали активну діяльність, навіть випереджаючи марксистів в окремих українських губерніях Російської імперії.

З початком революції в 1905 р. УСДС домінувала в Подільській, Київській та на півночі Чернігівської губерній, водночас на Волині та півдні Чернігівщини вона поступалася впливу Партії соціалістів-революціонерів (ПСР)⁹. Восени 1906 р. Спілка набула найбільшого розмаху на Правобережжі, розширивши свій вплив на Волинь. Проте під час виборів до II Думи відбулося переслідування цієї організації, що вплинуло на її представництво в зазначених регіонах¹⁰.

Послаблення позицій марксистів та запровадження нової тактики страйкового руху «трудового селянства» сприяли посиленню позицій есерів. Вже на початку осені 1906 р. спілківці вимушені були констатувати, що на Київщині, де раніше вони мали абсолютний вплив, соціалісти-революціонери «залізають у всі шари і псують нашу роботу», а вже в 1907 р. їхні організації посилилися та мали в районі 5 професіоналів-агітаторів¹¹. На півночі Чернігівської губернії від 1906 р. соціал-демократи також поступово почали втрачати своє попереднє домінування. Це було викликано арештами частини підпільних друкарень, їхні опоненти тогочас, навпаки, активізувались і стали друкувати більшу кількість відозв, поширюючи їх у регіоні¹².

Отже, поряд із спілківцями, настрої селянства вдалося передбачити ПСР, яка своєю концепцією аграрних перетворень здобули популярність серед сільських трудівників. Її програма максимально відповідала поглядам хліборобів на земельне влаштування в імперії. Усі ці складові та якісно організовані партійні осередки на місцях досягли більшої популярності поміж землеробів, ніж соціал-демократи в 1907 р.¹³ Як визнали члени РСДРП на шпальтах газети «Правда» у 1908 р., популярності для соціалістів-революціонерів додавали їхні радикальні заклики. Марксистки, яким вдалося здобути прихильність в селах, де раніше есери користувались підтримкою, на початковому етапі роботи вказували, що сільські мешканці вимагали від них «прислати револьверів, тоді б вони знали, що робити!»¹⁴.

Проте, навіть самі спілківці у своїй газеті «Правда» констатували, що на етапі виборів до II Думи планомірна робота на селі не відбувалася, зважаючи на відсутність партійних працівників. Водночас організації есерів функціонували краще. З активізацією діяльності марксистів соціалісти-революціонери звинуватили опонентів, що ті є «пансько-кадетською» партією. Це звинувачення дало на початковому етапі боротьби невеликий успіх для збереження довіри до ПСР, проте з часом та більш старанною агітацією партійцями РСДРП серед селян думка останніх змінилась: «Вони ніяк не розуміли чому соціалісти-революціонери поливали брудом соціал-демократів»¹⁵.

З посиленням активності спілківців на селі їхню діяльність помітили поліцейські органи. Під час обшуку, проведеного жандармами в 1907 р. у приміщенні думської соціал-демократичної фракції, вони виявили документи про нелегальну діяльність Спілки. З метою подальшого розслідування та припинення її діяльності, органи охоронки провели провокацію, увівши до складу організації низку своїх агентів, зокрема, найуспішнішого з них Й. Барановського. Отримавши інформацію від шпигунів, про склад і структуру, таємна поліція здійснила арешти низки діячів Головного комітету Спілки, які відповідали за безпосередню

⁸ Морховец Е. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. Ленинград : Государственное издательство, 1926. С. 125-126.

⁹ Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. С. 96-105. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 69-70.

¹⁰ Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. С. 138-140.

¹¹ Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. С. 146-148.

¹² Кривобок О. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 72.

¹³ Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія (дис. ... д-ра іст. наук.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 322-323.

¹⁴ Что делается на местах. Кроловецкий уезд. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 9.

¹⁵ Что делается на местах. Кроловецкий уезд. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 9.

комунікацію з селом та агітацію. Унаслідок цих дій до кінця 1907 р. були розгромлені осередки в Київській, Полтавській, Волинській, Чернігівській і Подільській губерніях¹⁶.

Під час урядової реакції та переслідування соціал-демократичних організацій на початку ХХ ст. перед керівниками УСДС постала проблема відновлення діяльності місцевих партійних осередків. Видавництво друкованого органу, на думку провідника Спілки М. Меленевського, мало об'єднати розбиті громади, допомогти налагодити партійні зв'язки та агітацію серед прихильників соціал-демократії. Друкованим органом, який мав відновити цю справу, стала газета «Правда». Частина організацій УСДС підтримали намагання партійного центру у такий спосіб налагодити роботу в регіонах. Громади, які підтримали видання, надалі активно надсилали кореспонденцію до газети¹⁷. З осені 1908 р. у позафракційній «Правде» з'являються повідомлення із Подільської, Волинської, частково Чернігівської губерній про діяльність соціал-демократичних організацій в окремих сільських населених пунктах.

Завдяки конспіративності зберегли свої осередки Подільські партійці з Городоцької групи партії, Брацлавської, Вінницької, Летичівської та Літинської організацій РСДРП. Особливою активністю відзначалися в цей період сільські соціал-демократичні комітети сіл Крушлинці Великі Вінницького та Козачки Летичівського повітів. Після відновлення роботи Подільського районного комітету УСДС в липні 1908 р. активізувалася діяльність спілківців у Вінниці, Немирові, Тульчині, Барі, Гайсині, Кам'янці-Подільському та Проскурові, місцеві марксистки здійснювали активну агітаційну роботу в навколишніх селах¹⁸. У Чернігівській губернії, в Кролевецькому повіті, з яким був зв'язок редакційної колегії, соціал-демократичні комітети існували в селах Алтинівка, Вишнівка, Коропець, Райгород, Билка, а в інших селах повіту впливом користувалися соціал-революціонери. Вже під час виборів до III-ї Думи спілківці поширили свій вплив на села Добротове, Ксендзівка, Царівка, Мельня та Атюша¹⁹.

Головний ідеолог Спілки, редактор газети «Правда» М. Меленевський, у № 5 «Соціал-демократа» за 6 травня (23 квітня за старим стилем) 1909 р. дав характеристику селян в українських губерніях Російської імперії. Він зазначав про глибоку розрізненість хліборобів, які за своїм соціально-економічним становищем поділялися на бідняків, середняків, куркулів, проте більшість з них головною своєю вимогою під час революційних подій 1905-1907 рр. висували ідею володіння землею. Поняття суто пролетарської форми боротьби було не зрозуміле сільським робітникам, які зіштовхнулися з класичним «мужицьким» сприйняттям вимоги землі. Тому як прихильник марксистської доктрини він убачав першочерговим завданням діяльності УСДС відокремлення пролетарської форми протистояння від селянської²⁰. Таке розуміння характеру та особливостей українського землероба дозволило редакційній колегії газети «Правда» сформулювати завдання, які зреалізовували партійці, агітуючи селян.

У повідомленні про відновлення друкованого органу УСДС «Правда» йшлося про те, що російська революція 1905 – 1907 рр. поставила перед соціал-демократією низку нових питань, які їй необхідно осмислити. Насамперед наявність значної кількості сільського пролетаріату вимагала від марксистів вирішення нових завдань в умовах зростання капіталістичних соціально-економічних відносин у сільській місцевості. Одним із головних своїх завдань редколегія вбачала допомогти хліборобам з'ясувати в найпопулярнішій формі їхні професійні та загальні потреби і визначити взаємозв'язок їхньої боротьби з протиборством всіх робітників. Водночас наголошувалося, що «на перший план висувались потреби сільського пролетарського руху, як руху, який є чисельнішим в області діяльності Спілки, але «Правда» буде не меншою мірою обслуговувати на своїх шпальтах ремісничих та фабрично-

¹⁶ Мартиненко Н. Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907-1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2007. С. 118-119.

¹⁷ Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки». Харьков: Пролетарий, 1926. С. 96-97.

¹⁸ Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 145-148.

¹⁹ Что делается на местах. Кролевецкий уезд. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 9.

²⁰ Меленевский М. К вопросу о работе нашей партии. *Социал-демократ*. Вып. Первый. Номера 1-9, 1908-1909 гг. Москва: Партийное издательство, 1933. С. 101.

заводських трудівників, «дивлячись на останніх як на базис подальшого руху»²¹. Очевидно, що спілківці і в період реакції вирішили продовжити вироблену практику, яка полягала в зосередженні діяльності серед селян і сільськогосподарських робітників.

На початковому етапі, коли газета «Правда» видавалась від імені УСДС, вона вміщувала на своїх шпальтах заклики до двох найбільших суспільних верств, що проживали в українських губерніях Російської імперії – робітників та сільських трудівників. Хоча Українській Спілці, єдиній з організацій РСДРП, вдалося налагодити якісну роботу в українських селах, проте склад редколегії видання, який об'єднав партійців із меншовицькими та центристськими поглядами, впливав на її спрямування. У передовій статті «Правда – рабочая газета»²² редколегія обгрунтувала, що видання представляло міських пролетаріїв та закликала надсилати кореспонденцію з місцевостей. Проте у замітці, що була присвячена виборам до третьої Державної Думи, автори звернулись до хліборобів, акцентуючи на найбільш болючих їхніх проблемах, які не вирішували депутати: малоземеллі, переселеннях, голоді, податках і повинностях. Доповнили статтю критикою думських провладних депутатів; звинуватили їх у виробленні заходів із заспокоєння селян та імплементації столипінського земельного закону. Зазначалося, що цей акт дав можливість заможним аграріям заволодіти землями громад та залишити ні з чим сільську бідноту. Для вирішення цієї проблеми у статті закликали землеробів впливати на обраних ними депутатів шляхом підтримки соціал-демократичної думської фракції – обговоренням її діяльності на профспілкових зборах, в селянських хатах і робітничих квартирах, надсилати звернення про свої вимоги думській фракції²³. Отже, редколегія намагалася вказати шлях для обстоювання хліборобами своїх прав через підтримку ними соціал-демократичного руху.

Важливим питанням взаємовідносин між РСДРП та селянством були форми роботи марксистів на селі. Радянські дослідники вказували, що партійна робота більшою мірою проявлялась у розповсюдженні агітаційних листівок і марксистської літератури, відрядженні професійних агітаторів з метою агітації та їх залученням до пропаганди серед землеробів²⁴. З початком урядової реакції в Російській імперії така діяльність стала проблематичною для соціал-демократів Подільської губернії. У № 2 газети за грудень 1908 р. місцеві партійці кореспондували, що, отримавши 500 екземплярів «Правды» для її поширення, вони мали б поїхати в села поблизу Жмеринки, Браїліва, Бара, Могилева, але у зв'язку з відсутністю коштів для роз'їздів і знищеними там внаслідок урядової реакції організаціями агітація мала випадковий, несистемний характер²⁵. Про активізацію такої діяльності у цьому регіоні помічник начальника Подільського губернського жандармського управління (далі ГЖУ) у Вінницькому повіті ротмістр Рубан рапортував 2 червня 1909 р. начальнику Київського охоронного відділення. Він інформував, що у м. Жмеринка в другій половині 1908 р. проявляла свою діяльність група соціал-революціонерів, проте завдяки арештам у жовтні вона припинила свою діяльність. Однак наприкінці листопада – на початку грудня там з'явилася революційна газета «Правда». На підтвердження ймовірного існування в Жмеринці групи соціал-демократів жандарм навів такі аргументи: 1) поява партійної літератури; 2) повернення в місто М. Добровольського по завершенню тюремного покарання, що належав у 1905 р. до цієї організації та був арештований у 1907 р. за поширення серед селян «злочинної» літератури; 3) свідчення, що нібито партійці Жмеринки мають зв'язки з іншими місцевостями²⁶. Водночас таємна поліція мала дані про труднощі, на які наражалися спілківці в своїй роботі. Про таке ротмістр Устінов 27 липня 1909 р. інформував своє керівництво. Він повідомляв, що у Жмеринці наявні окремі члени РСДРП та Подільсько-Волинського комітету Спілки, які з причини відсутності грошових ресурсів та керівників, ніякої «злочинної» діяльності не проводили²⁷. Така ж ситуація складалася у більшості соціал-демократичних організацій, які діяли в населених пунктах Поділля.

²¹ Извещение о возобновлении органа Украинского союза «Спілки» Р.С.-Д.Р.П. «Правда». (1908). URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/15460-1908#mode/inspect/page/2/> (Дата звернення 18.10.2022).

²² Правда – рабочая газета. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 2.

²³ Черная Дума. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 2-3.

²⁴ Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 313-314.

²⁵ Что делается на местах. Подольская губ. *Правда*. 1908. № 2. 17 (31) декабря. С. 12.

²⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 276. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 10.

Ситуація ще більш ускладнилася після ліквідації Подільсько-Волинського комітету РСДРП Спілки 26 серпня 1909 р., після чого протизаконної діяльності або даних, що викривали кого-небудь за звинуваченням у належності до згаданого комітету, не виявили²⁸.

Подібна ситуація з партійною роботою серед селянства склалася в Чернігівській і Київській губерніях. У червні 1909 р. помічник начальника Чернігівського ГЖУ в Ніжинському повіті ротмістр Бакуринський інформував начальника Київського охоронного відділення, що у Ніжинському повіті соціал-демократична організація більше не існує²⁹. Начальник Київського ГЖУ у серпні 1909 р. повідомляв, що в його управлінні також немає ніякої інформації, що вказувала б на діяльність марксистських організацій у його районі³⁰. З цього можемо судити, що робота соціал-демократів у 1909 р. серед селян майже припинилася і мала лише епізодичний характер.

Навесні 1910 р. з'явилися окремі повідомлення про поширення партійної літератури на території українських губерній Російської імперії серед селянства. У травні в Чернігівській губернії жандарми отримали агентурні відомості, що в містечку Вороніж Чернігівської губернії організовано групу РСДРП, діяльність якої спрямовувалася лише на виписку нелегальної літератури та поширення її серед селян. Керівниками групи були громадяни Невцов, що займався торгівлею, та Левін³¹. І хоча зазначені особи ні в чому протизаконному помічені не були, за ними про всяк випадок встановили нагляд³². При подальшому розгляді справи жандарми виявили, що в грудні 1909 р. у Кролевецьку поштово-телеграфну контору надійшло з-за кордону чотири листи на ім'я О. Вячеславського. Вилучивши останні, жандарми виявили № 5, 6, 7 газети «Правда»³³. Проте встановити особу адресата не вдалося³⁴. Можемо припустити, що партійці використовували конспіративні імена для розсилки газети та підмінювали дані адресатів, заплугуючи поліцейські органи.

Безпосередньо в сільські громади газета «Правда» потрапляла до відомих членів партії. У червні 1910 р. таємна поліція затримала номер видання, висланий за адресою: містечко Уладівка, Подільської губернії, Г. Васильєву³⁵, а в Чернігівській губернії в село Юринівку Б. Вульф³⁶. Зазначені числа соціал-демократичного органу надсилались із-за кордону.

Активізували соціал-демократи роботу на Полтавщині. Так, один із номерів газети «Правда» перехопили у містечку Лохвиця Полтавської губернії, яку надіслали Л. Степанському. Жандарми у доповіді керівництву додали вирізку з №12 часопису про стан партійних справ у Лубенській організації Спілки³⁷. На основі цього можемо судити, що Л. Степанський надіслав лист, в якому описав стан справ у місцевій партійній організації та на свою адресу отримав видання з вміщеною від нього кореспонденцією. У замітці повідомлялося про стан справ у м. Лубни Полтавської губернії. Зазначалося, що соціал-демократична діяльність покладалася на міських членів організації. Серед проблем, на які наразилися партійці, була невелика чисельність населення міста та робітників. Повідомлялося, що в революційні дні рух жив іскрами від великих страйкових вогнищ. Урядова реакція повністю змінила ситуацію, багато активістів перебували в засланні та у в'язницях, а ті, що залишились, побоювались арештів. Повідомлялось про певні успіхи роботи в місті: навесні 1910 р. створили гурток робітників, який займався просвітницькою діяльністю – читанням партійної літератури та налагодженням функціонування бібліотеки. Водночас повідомлялось про складнощі роботи в селах повіту³⁸.

Проблему організаційної партійної роботи в сільській місцевості описали члени РСДРП в інших регіонах. Волинські спілківці надіслали кореспонденцію до п'ятого числа газети. Вони констатували, що в їхньому районі є нечисленні трудівники, які працюють

²⁷ Там само. Арк. 12.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 9.

²⁹ Там само. Спр. 161. Арк. 18.

³⁰ Там само. Спр. 156. Арк. 4.

³¹ Там само. Спр. 249. Арк. 95.

³² Там само. Арк. 97.

³³ Там само. Арк. 95 об.

³⁴ Там само. Арк. 97.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 112.

³⁶ Там само. Арк. 16.

³⁷ Там само. Арк. 127.

³⁸ Там само. Арк. 128.

переважно на цукрових заводах. Найбільшу частку населення регіону склали селяни, що зумовило орієнтацію діяльності місцевих партійців. За умов урядової реакції вони визнавали складність своєї роботи, проте всі зусилля спрямовували на відновлення та підтримку зв'язків із робітниками. З метою налагодження агітації у квітні 1909 р. створили керівний орган – Волинське районне бюро Спілки. З його ініціативи випустили велику кількість листів до сільських робітників «Що робити зараз в селі?», в якому закликали спрямувати всі сили на організацію та пропаганду в лавах сільського пролетаріату. Літом здійснювали накопичення соціал-демократичної літератури, яку використовували для поширення. Найбільшу популярність серед хліборобів мали листки Волинського та Подільського районних комітетів Українського союзу РСДРП – «Що робити сільським робітникам?», брошури І. Гильки – «Економии» (передрукована стаття з № 3 «Правды»), а також газета «Правда», яка зустріла співчуття серед землеробів³⁹. Волинські партійці скаржилися, що колишні працівники із байдужістю ставляться до робітничого руху, хоча умови роботи в хліборобських краях були сприятливими. Повсюди спостерігався інтерес до нелегальної партійної літератури, заводські пролетарії, діставши номер «Правды», із зацікавленням читали його та передавали для поширення в селах⁴⁰.

В Одеському повіті Херсонської губернії на початку 1910 р. ситуація була схожою. Ще в період революції 1905-1907 рр. там відзначався активністю Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП. За словами кореспондента, що надіслав лист до редколегії газети, після тривалого часу в деякі села потрапила «Правда», яка користувалась популярністю серед жителів. Широкої роботи з-поміж хліборобів не виявилось, проте підтримувалися зв'язки, поширювалася партійна література, зокрема передано номери «Правды» до 6 номеру включно⁴¹.

Проаналізувавши інформацію з регіонів, можемо підсумувати, що повсюди члени РСДРП зіштовхнулись із однаковими проблемами. Партійні організації існували в окремих містах і мали здійснювати агітацію серед селян. Проте через відсутність грошових засобів, достатньої кількості партійців, неналежну конспірацію, агітація відбувалася на низькому рівні та хаотично, що не забезпечувало якісного зростання прихильників соціал-демократії серед хліборобів. Сільські робітничі організації УСДС сповна відчули тиск урядової реакції російського самодержавства.

Дослідник селянського руху у Наддніпрянській Україні у 1900 – лютому 1917 рр. Д. Кудінов у своїй праці зазначив, що складність партійної роботи там зумовлювалася неоднорідним складом хліборобів, його неграмотністю, політичною відсталістю, а також фактичною неможливістю конспірації⁴². Слабкість агітаційної пропаганди в сільських осередках пояснювалася тим, що організації РСДРП в Україні у роки урядової реакції зосередилися на відновленні та посиленні діяльності серед міських робітників. Найчастіше зв'язок села та міських партійних центрів підтримувався через трудівників заводів, які, приїжджаючи з міст в рідні населені пункти, проводили агітацію чи привозили партійну літературу. Також революційну агітацію проводила місцева сільська інтелігенція – земські вчителі, лікарі, фельдшери⁴³. Волинські марксистки констатували, що міський пролетаріат, отримавши номер газети «Правда», читав її і передавав знайомим хліборобам. Отже, видання поширювалося в багатьох селах з ініціативи робітників⁴⁴.

Д. Кудінов зазначив, що у роки реакції спостерігалися такі інші напрями роботи міських агітаторів в сільській місцевості: 1) організація конференцій сільських осередків партії; 2) підтримка міськими партійними організаціями страйків землеробів; 3) вивчення хліборобських настроїв для ефективнішої роботи сільських агітаторів; 4) написання програм та засад партії, які б задовольняли селянські маси⁴⁵.

³⁹ Что делается на местах. Из Волинской губернии. *Правда*. 1909. № 5. 20 сентября (3 октября). С. 6.

⁴⁰ Что делается на местах. Волинский районный комитет. *Правда*. 1909. № 5. 20 сентября (3 октября). С. 6.

⁴¹ Что делается на местах. Одесский уезд, Херсонской губернии. *Правда*. 1910. № 10. 12 (25) февраля. С. 3.

⁴² Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 302.

⁴³ Ковальова Н. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. Вип. 23. С. 192.

⁴⁴ Что делается на местах. Волинский районный комитет. *Правда*. 1909. № 5. 20 сентября (3 октября). С. 6.

⁴⁵ Кудінов Д. (2015). Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р. : історіографія дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 313-314.

Редакційна колегія в другому номері газети «Правда» звернулася до сільських робітників із закликом до об'єднання в регіональні професійні спілки та гуртки. У статті акцентовано увагу на тому, що лише їхня організація навколо соціалізму уможливить якісно протистояти поміщикам «тим важче поміщикам буде тягнути з нас останні сили». У статті описали практичні заходи з створення таких пролетарських спілок. Насамперед хліборобів закликали організувати такі центри у всіх населених пунктах, де було хоч декілька осіб, які співпереживали соціал-демократії. Вони мали пройти навчання партійній роботі у вже існуючих селянських осередках і продовжити її у власних поселеннях. Особлива увага акцентувалась на таємній діяльності «щоб поліція, чорносотенці та шпигуни їх не розсекретили». Їхнє створення мало бути, на погляд редакційної колегії, масовим та призвести до створення мережі у волостях, що мала підпорядковуватись партії⁴⁶.

У Вінницькому повіті Подільської губернії наприкінці 1908 – початку 1909 рр., намагалися реалізувати рекомендації «Правди» щодо створення сільських союзів у регіоні. Місцеві активісти зазначали, що в грудні (1908 р.) в одному із сіл (К.) відбулося зібрання більше 50 людей. Вони обрали сільський комітет соціал-демократичної партії. Також вирішили налагодити зв'язки з сусідніми населеними пунктами та влаштувати конференцію організацій всього повіту⁴⁷. Хоча місцеві партійці дотримувалися конспірації у листуванні з редакційною колегією, але опубліковану статтю в «Правді» про досягнення марксистів на Вінниччині прочитали жандарми в перехоплених номерах. Спілчани мали неухважність вказати, що організацію створили на цукровому заводі одного з сіл К., що дало можливість поліцейським органам визначити населений пункт, де розташовувався цукровий завод. На літеру «К» виявилось село Кордилівка Вінницького повіту⁴⁸. Конференцію провели в квітні 1909 р., яку організувала подільська організація партії (члени Спілки). Партійні делегати представляли одну міську та шість сільських організацій – всього 15 осіб. Представлено порівняно невеликий район, що пояснювалося нелегальними умовами діяльності, а також відсутністю засобів і людей для роз'їздів і повільним відновленням втрачених зв'язків. Проблемаю стало те, що партійні організації існували лише в декількох селах (до прикладу, в селі Кордилівка налічувалось близько 40 організованих діячів). З представлених на конференції населених пунктів у більшості сильні марксистські центри існували в революційні роки 1905 – 1907 рр., але на 1909 р. вони були розбиті арештами⁴⁹. Тобто, продовжувала діяти лише відносно невелика частина селянських робітників, організованих у партійні осередки.

Одну з причин відновлення партійного життя хліборобів у роки реакції соціал-демократи вказали в статті «Пора проснутись сільським робітникам!» першого числа газети «Правда». Подільські спілківці надали характеристику селянських настроїв початку 1907 – кінця 1908 рр. Вони зазначили, що в Подільській губернії аграрії не задоволені реформами влади, які відбулися після 3 червня 1907 р., і акцентували увагу на необхідності відновлення страйкової діяльності «довго ще так буде, були в нас на селах організації бастували, і було легше жити, а тепер все пішло... Потрібно знову починати»⁵⁰.

У відповідь на активізацію партійної роботи в с. Кордилівка Вінницького повіту жандармські органи взяли під контроль їхню діяльність. У доповідній записці ротмістра Устінова до начальника Південно-Західного охоронного відділення надвірного радника М. Кулябка від травня 1909 р. запропонували завершити пропаганду організації серед землеробів на початках, доки кількість її членів ще незначна, а зв'язки ще не змінилися. Було рекомендовано помічнику начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті ротмістру Рубану взяти в опрацювання інформацію та ліквідувати осередок марксистів не пізніше 1 червня 1909 р. Проте останній повідомив, що у Вінницькому повіті поширювалась газета «Правда», з якої й дізнались про їхнє існування, але наявних даних для арешту бракувало. Жандармам не вдалося з'ясувати імена членів сільського комітету РСДРП⁵¹.

⁴⁶ Готовтєсь к новой борьбе. *Правда*. 1908. № 2. 17 (31) декабря. С. 5.

⁴⁷ Что делается на местах. *Правда*. 1909. № 3. 27 марта (9 апреля). С. 10.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 2.

⁴⁹ С области «Спилки». *Правда*. 1909. № 4. 14 (27) июня. С. 11-12.

⁵⁰ Пора проснуться сельским рабочим. *Правда*. 1908. № 1. 3(16) октября. С. 3-4.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 1- 2.

Сучасні дослідники соціал-демократії виокремлюють ще один аспект діяльності марксистів на селі – легалізація, яка в партійних колах початку ХХ ст. отримала назву «ліквідаторство». Документально цей рух оформився на V Лондонському з'їзді партії. На цьому форумі прийняли резолюції «про робітничий з'їзд» та «безпартійні робітничі організації», в яких наголосили на необхідності посилити соціал-демократичну роботу в професійних спілках і залучати широкі верстви робітничого класу в ряди пролетарської партії⁵². Дослідник О. Федьков у своїй монографії, присвяченій Українській соціал-демократичній спілці, зазначив, що в часи урядової реакції її члени підтримали тенденцію щодо виходу з підпілля та легалізації своєї роботи. Причиною їхньої активності стало те, що в селах Наддніпрянщини почав поширюватися кооперативний рух, який консолідував селянство, створював місцеві органи самоуправління, проводив з'їзди та наради членів кооперативів. Члени УСДС намагалися використати таку організацію хліборобів у власних цілях. Насамперед для посилення позицій серед сільських трудівників українських губерній. На Поділлі робота марксистів полягала в організації споживчих товариств та лобіюванні партійних кандидатів до органів місцевого самоуправління⁵³. Водночас партійці зіштовхнулись із труднощами в цій сфері діяльності. У четвертому випуску «Правди» було опубліковано реакцію подільських соціал-демократів щодо закликів про легалізацію сільських спілок. Вони вказували, що це завдання, яке ставила партія перед робітничим рухом, неможливо реалізувати на селі. Причиною цього став закон, який забороняв страйки та іншу організацію трудівників. Тому місцеві партійці вирішили створити єдину касу, з якої виділити окремий відсоток на партійні потреби (літературу, роз'їзди та ін.), а іншу частину – в страйковий фонд⁵⁴. Отже, спілківці шукали нових форм організації роботи в період реакції.

Висновки. Отже, події революції 1905 – 1907 рр. змусили соціал-демократів звернути свою увагу на селянство як на одну з найчисельніших суспільних верств, що брала участь в революційних подіях. Конкуруючи з Партією соціалістів-революціонерів, якісну роботу в селах вдалось організувати українському крилу РСДРП – Спілці. Проте в умовах урядової реакції, що розпочалася в червні 1907 р., її організації значно постраждали, що змусило УСДС реанімувати роботу зруйнованих осередків та створити нові. Для цього було відновлено видання газети «Правда», що мала консолідувати партійний рух, інформувати місцевих членів про стан справ у партії та виступити агітаційною літературою для реалізації основних завдань, які виконували спілківці в сільській місцевості. Головними завданнями в роботі з хліборобським пролетаріатом марксистки визнавали агітацію та визначення місця їхнього протестного руху, поширення партійної літератури, сприяння організації сільських партійних осередків та проведення місцевих конференцій. Однак за умов поліцейських переслідувань така діяльність Спілки виявилася доволі проблематичною та несистемною, а взаємодія із землеробами була епізодичною та трималася суто на альтруїзмі місцевих діячів і робітників, що співчували марксистам. За таких умов спілківці напрацювали нову тактику співпраці з селянами, організовували споживчі товариства, через які намагались реалізувати соціал-демократичне представництво в місцевих органах влади.

References

1. Fedkov, O. (2007). Politychni partii i selianstvo v 1905-1907 roky (diialnist partiinykh ta nepartiinykh orhanizatsii v selakh Pravoberezhnoi Ukrainy) : monohrafiia [Political parties and the peasantry in 1905-1907 (activity of party and non-party organizations in the villages of Right Bank Ukraine): monograph]. Kam'ianets-Podilskyi : Abetka-NOVA. [in Ukrainian].
2. Fedkov, O. (2017). Ukrainska sotsial-demokratychna spilka na pochatku KhKh st.: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti: monohrafiia [Ukrainian Social Democratic Union at the beginning of the 20th century: in search of ideological and political identity: monograph]. Kam'ianets-Podilskyi : Kam'ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].

⁵² Климович Е. (1909). Обзор революционного движения / [Зав. Особ. отд. Деп. полиции полк. Климович, нач. IV отд. подполк. Беклемишев]. Печ. ориг.: Машинопис. текст, без тит. л. и обл. - Описано по 1-ой с. Текста, 570. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27212-klimovich-e-k-obzor-revolyuetsionnogo-dvizheniya-1909#mode/inspect/page/135/zoom/6> (Дата звернення 16.10.2022).

⁵³ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. С. 445-446.

⁵⁴ С області «Спилки». Правда. 1909. № 4. 14 (27) июня. С. 11-12.

3. Izveshchenie o vobnovlenii organa Ukrainskogo soiuza Spilki RSDRP Pravda 1908. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/15460-1908#mode/inspect/page/2/> [In Russian].
4. Khokhlova, T. 2011. Krestianskoe dvizhenie nachala XX veka v Rossii [Peasant movement of the early twentieth century in Russia]. Servis v Rossii i za rubezhom [Service in Russia and abroad], 7 (26). 91-98. [In Russian].
5. Klimovich, E. 1909 Obzor revoliutsionnogo dvizheniia [Zav. Osob. Otd. Dep. politzii polkovnik Klimovich nachalnik IV otd. podpolkvniko Beklemishev] URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27212-klimovich-e-k-obzor-revolutsionnogo-dvizheniya-1909#mode/inspect/page/135/zoom/6> [In Russian].
6. Kovalova, N. (2015). Diialnist orhanizatsii RSDRP v ukrainському seli na pochatku XX st.: mif radiianskoi istoriografii pro soiuz robotnychoho klasu i selianstva [Activities of RSDLP organizations in the Ukrainian countryside at the beginning of the 20th century: the myth of Soviet historiography about the union of the working class and the peasantry]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu [Bulletin of Dnipropetrovsk University], 23, 187-195. [in Ukrainian].
7. Kryvobok, O. (2011). Diialnist politychnykh partii ta orhanizatsii na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Activities of political parties and organizations in the north of Left Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. : monograph]. Nizhyn : Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].
8. Kudinov, D. (2015). Selianskyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v 1900 r. - liutomu 1917r.: istoriografiiia [Peasant movement in Transnistria Ukraine in 1900 - February 1917: historiography]. Kyiv : Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].
9. Martynenko, N. (2007). Diialnist RSDRP (menshovykiv) v Ukraini (1907-1914 rr.) [Activities of the RSDLP (Mensheviks) in Ukraine (1907-1914)]. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Melenevskii, M. 1933. K voprosu o rabote nashei partii. Sotsial-demokrat. Vyp. Pervyi. № 1-9. 1908-1909 [On the question of the work of our party. Social Democrat. Issue. First. Numbers 1-9, 1908-1909]. Moskva : Partiinoe izdatelstvo. 189. [In Russian].
11. Morkhovets, E. 1926. Krestianskoe dvizhenie i sotsial-demokratiia v epokhu pervoi russkoi revoliutsii [Peasant movement and social democracy in the era of the first Russian revolution]. Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo. [In Russian].
12. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Pora prosnutsia selskim robochim. [In Russian].
13. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Chto delaetsia na mestakh Krolovetskii uezd. [In Russian].
14. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Chernaia Duma. [In Russian].
15. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Pravda rabochaia gazeta. [In Russian].
16. Pravda. [Pravda], № 10. 12 (25) fevralia 1910. Chto delaetsia na mestakh Odesskii uezd Khersonskoi gubernii. [In Russian].
17. Pravda. [Pravda], № 2. 17 (31) dekabria 1908, Gotovtes k novoi borbe. [In Russian].
18. Pravda. [Pravda], № 2. 17 (31) dekabria 1908. Chto delaetsia na mestakh Podolskaia gub. [In Russian].
19. Pravda. [Pravda], № 3. 27 marta (9 aprelia) 1909. Chto delaetsia na mestakh. [In Russian].
20. Pravda. [Pravda], № 4. 14 (27) iunია 1909. S oblasti Spilki. [In Russian].
21. Pravda. [Pravda], № 5. 20 sentiabria (3 oktiabria) 1909. Chto delaetsia na mestakh Volynskii raionnyi komitet. [In Russian].
22. Pravda. [Pravda], № 5. 20 sentiabria (3 oktiabria) 1909. Chto delaetsia na mestakh Iz Volynskoi gubernii. [In Russian].
23. Rish A. 1926. Ocherki po istorii Ukrainskoi sotsial-demokraticheskoi Spilki [Essays on the history of the Ukrainian Social Democratic Spilka]. Kharkov: Proletarii. [In Russian].
24. Sarnatskyi, O. (2018). Stavlennia ta dii verkhivky Rosiiskoi imperii shchodo ukrain skykh politychnykh partii u Naddnyprianshchyni naprykintsi XIX – pochatku XX st. [The attitude and actions of the top of the Russian Empire towards Ukrainian political parties in the Dnipro region at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Problemy politychnoi istorii Ukrainy [Problems of political history of Ukraine], 13, 24-38. [in Ukrainian].
25. Tkach, S. (2015). Politychni partii ta orhanizatsii v suspilnomu zhytti Podilskoi hubernii na pochatku XX st. [Political parties and organizations in the public life of the Podilsk province at the beginning of the 20th century.]. Kamjiansk-Podilskii. [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy).
27. Zhytkov, O. (2015). Ahrarne pytannia u vitczyznianii hromadsko-politychnii dumtsi Naddnyprianshchyni na pochatku XX stolittia: ohliad novitnikh dzherel [The agrarian issue in the national public and political opinion of the Dnieper region at the beginning of the 20th century: a review of the latest sources]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe], 46, 78-85. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023